

RIVISTA LITURGICA (2005), NR 5–6; (2006), NR 1–6

Zeszyt piąty z 2005 r. jest poświęcony sakramentowi pokuty i pojednania w świetle współczesnych wyzwań (*Penitenza e riconciliazione: le sfide di una rilettura...*). Obejmuje on pięć artykułów w dziale *Studi*.

Enzo Pace w artykule o charakterze typowo pastoralnym rozważa kwestie dotyczące spowiedzi, uwydatniając zmiany w postawach wiernych wobec sakramentu pokuty i pojednania (*La confessione incerta. Cambiamenti negli confronti del sacramento della penitenza e della riconciliazione*, s. 664–672). Stwierdza on, że z punktu widzenia proboszczów i socjologów praktykowanie spowiedzi we Włoszech uległo znacznemu osłabieniu. Podobnie jest z kierownictwem duchowym osób świeckich. Powodem jest często osłabienie poczucia grzechu, tak w życiu indywidualnym, jak i społecznym. Najczęściej chodzi tu o grzechy z zakresu moralności seksualnej. Znaczna część wiernych nie uznaje nauczania Kościoła w kwestii środków antykoncepcyjnych i aborcji. Zauważa się tutaj duży relatywizm. Do pozytywnych zjawisk w obecnej praktyce spowiedzi autor zalicza wymiar wspólnotowy przebaczenia i pojednania, co jest nawiązaniem do pierwotnej praktyki w chrześcijaństwie.

Drugi artykuł ma charakter refleksji psychologicznej nad stanami ludzkiego wnętrza w obliczu „Boga przymierza” i „Boga sądu” (*Gli stati dell’Io sé a confronto con il Dio dell’alleanza e il Dio del giudizio*, s. 685–701). Autorzy, Pio Scilligo i Sara Schietroma, dostrzegają różnice wśród mężczyzn i kobiet w pojmowaniu i przeżywaniu „Boga przymierza” i „Boga sądu”. Mężczyźni mają tendencję do przypisywania Bogu idei kontroli i kary, co powoduje u nich wzrastanie wewnętrznych

postaw negatywnych. Widzą oni natomiast Boga sprzymierzonego wówczas, gdy czują się psychicznie bardzo dobrze albo bardzo źle. Kobiety zaś mają skłonności do przyjmowania Boga jako sprzymierzonego wówczas, gdy są sprzymierzone ze sobą; przyjmują Go natomiast jako oddalonego, gdy podchodzą do samych siebie z dystansem. Jeśli Bóg jest pojmowany jako karzący sędzia, wówczas kobiety mają w swym wnętrzu uczucia negatywne.

Kolejne studium dotyczy liturgii przebaczenia jako działania ludzkiego i boskiego w sakramencie (*Liturgia del perdono. Azione umana e divina nel sacramento*, s. 702–714). Adele Colombo podkreśla znaczenie rytualnego przeżywania winy w obliczu grzechu oraz omawia aktualizację żalu i sakramentalne przebaczenie. Autorka stwierdza, że skoro Bóg przebaczył całej ludzkości jako pierwszy w osobie Chrystusa, dlatego każdy człowiek powinien Go naśladować, jeśli chce otrzymać od Boga sakramentalne przebaczenie. W przebaczeniu nie tyle chodzi o „zapomnienie” niewdzięczności i niewiomości grzesznika wobec przymierza zawartego w czasie chrztu, ale chodzi tu przede wszystkim o przebaczenie istoty, o odnowę ludzkiej osoby w jej wymiarach i relacjach. Przeżywanie sakramentu pokuty powinno opierać się na przekazach biblijnych, gdyż słowo Boże jest światłem i mocą w potrzebach penitenta.

Valeria Passarini w studium historycznym przybliży pokutę w średniowiecznych regułach zakonnych Kościoła zachodniego i porównuje ją z pokutą kościelną: z pokutnymi systemami, rytami i karami (*La penitenza nelle regole monastiche medievali occidentali. Un confronto con la penitenza ecclesiastica, i riti e le pene*, s. 715–736). Zakres badań dotyczy okresu od V do IX w., kiedy to na polu praktyki pokutnej dokonały się ważne przemiany. Autorka nawiązuje m.in. do *Reguły Mistrza*, *Reguły św. Benedykta*, *Reguły Ojców*, a także do Sakramentarza gelazjańskiego. Stwierdza ona, że niektóre reguły monastyczne mają wspólną pierwotną bazę w postaci pism Kasjana i *Reguły Mistrza*. Autorzy różnych reguł, obok własnego charyzmatu, akceptowali zwłaszcza te praktyki pokutne, które najlepiej odpowiadały ich wymaganiom.

Ostatni artykuł z działu *Studi* nosi tytuł: *Ecclesiologia e riconciliazione: un legame da riannodare. Prassi e dottrina del sacramento della penitenza da Trento al Vaticano II*, s. 737–761 („Eklezjologia i pojednanie: związek do ponownego zawiązania. Praktyka i doktryna sakramentu pokuty od Soboru Trydenckiego do Soboru Watykańskiego II”). Autor, Mario Florio, zauważa, że sprawy sakramentu pokuty zostały ujęte w wielu dekretach Soboru Trydenckiego, a zwłaszcza w dekrecie dotyczącym sakramentu pokuty i ostatniego namaszczenia z 1551 r. Skutkiem soborowej reformy był *Katechizm rzymski* z 1556 r. i *Rytuał rzymski* z 1614 r. Modelem dla Kościoła w XVI w. była spowiedź uszna. W artykule dużo miejsca poświęcono dziełu św. Karola Boromeusza pt. *Instrukcje dla spowiedników*, z 1572 r., opracowaniu dotyczącemu częstej Komunii św., autorstwa A. Arnaud, oraz *Instrukcji i praktyce dla spowiedników* z 1757 r., którą napisał św. Alfons Liguori. Przed Soborem Watykańskim II wpływ na formację przyszłych spowiedników miał podręcznik teologii

moralnej dominikanina M. Prümmera, w którym sakrament pokuty został ujęty wedle schematu potrydenckiego.

W dziale *Anniversari* zamieszczono dwa opracowania. C. Ferreri koncentruje się na personalizmie chrześcijańskim Emmanuela Mouniera (s. 762–770), natomiast A.M. Triacca analizuje encyklikę Jana Pawła II *Evangelium vitae* w perspektywie liturgicznej (s. 771–795).

Zeszyt szósty z 2005 r. stanowi treściową kontynuację zeszytu piątego. Pierwsze studium poświęcone zostało lekcjonarzowi *Ordo paenitentiae* (*Il Lezionario dell'Ordo paenitentiae*, s. 837–862). Lekcjonarz zawiera jedynie listę perykop, gdy tymczasem należałoby wydrukować teksty w całości. P. Sorci zauważa, że w doborze czytań dla celebracji wspólnotowej rytuał sugeruje, by wybrać teksty, w których słowo Boże wzywa ludzi do nawrócenia i do pojednania się z Chrystusem. Stwierdza on, że słabością rytuału z 1974 r. jest to, iż czytania z Pisma Świętego nie zostały włączone w celebrację sakramentu, by stanowić jeden akt kultu. Dla celebracji indywidualnych rytuał obejmuje 12 krótkich tekstów biblijnych. Natomiast dla celebracji we wspólnocie podaje 118 perykop zaczerpniętych z 34 ksiąg biblijnych. Autor wyszczególnia tematy zawarte w formule rozgrzeszenia i przydziela do nich osiem zestawów czytań.

Czasy i drogi głoszenia, celebrowania i przeżywania pokuty i pojednania omawia Gianfranco Venturi w studium pt. *Tempi e itinerari per annunciare, celebrare e vivere la penitenza e la riconciliazione*, s. 863–877. Wychodząc od koncepcji, która łączy ze sobą czas, historię zbawienia i sakrament, autor wskazuje, że celebracja sakramentu pojednania posiada strukturę wędrowania w czasie na różnych etapach. Wyróżnia się tu trzy elementy: głoszenie, celebrowanie i doświadczenie życia. Celebracja ma związek z życiem codziennym i okresami roku liturgicznego. Wszystkie sakramenty posiadają w sobie kilka elementów lub momentów pokutnych, a zwłaszcza wyróżnia się w tym Eucharystia.

W *Notach* A. Meneghetti omawia łączność pokuty z chrześcijańskim wtajemniczeniem (*Iniziazione cristiana e penitenza*, s. 879–884). Autorka dostrzega, że formacja sumienia, której domaga się sakrament pokuty, jest ściśle złączona z rozwojem psychicznym, intelektualnym, emocjonalnym i wolitywnym dziecka. Podkreśla ona ważną rolę wychowawców, zwłaszcza rodziców, w wychowaniu dzieci w wierze. Wskazuje również na wielkie znaczenie właściwego przygotowania dzieci do pierwszej spowiedzi.

C. Girauda w krótkim artykule *Confessione, Eucaristia e remissione dei peccati*, s. 885–889 („Spowiedź, Eucharystia i odpuszczenie grzechów”) zatrzymuje się najpierw nad pojęciem biblijnym „wyznania grzechów”, które łączy się z przebaczeniem. Zauważa on, że termin *confessione* jest bogatszy w swej treści od terminu *penitenza* (pokuta). Sakrament pokuty ściśle łączy się z Eucharystią. Pełny udział w Eucharystii wymaga przygotowania. Jest to wyzwanie dla duszpasterstwa.

W dokumentach kościelnych grzech ciężki jest współcześnie na ogół identyfikowany z grzechem śmiertelnym. B. Petrà rozważa temat tego grzechu w świetle teologii moralnej i prawa kanonicznego (*Il peccato grave tra morale e diritto*, s. 891–898). W swoim studium korzysta z adhortacji *Reconciliatio et paenitentia*, encykliki *Veritatis splendor*, Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 i 1983 r.

Pod koniec zeszytu zamieszczono artykuł autorstwa Corrado Maggioni, zatytułowany *Cinquant'anni dall' „Ordo Hebdomadae Sanctae instauratus”*, s. 915–933 („Pięćdziesiąt lat od wydania *Ordo Hebdomadae Sanctae instauratus*”). Autor przedstawia szkic historyczny dotyczący przygotowania reformy liturgicznej Wielkiego Tygodnia.

Pierwszy zeszyt „*Rivista Liturgica*” z 2006 r. poświęcono niemal w całości *Liturgii godzin* opublikowanej w 1971 r. S. Rosso prezentuje studium pt. *La preghiera oraria e comune dalla pubblicazione della „Liturgia delle Ore” in poi*, s. 17–36 („Modlitwa godzin i wspólnotowa od publikacji *Liturgii godzin*”). Wskazuje się tu na ponowne odkrycie sensu modlitwy, na jej aspekt eklezjalny i odmawianie jej w poszczególnych porach dnia. W dalszej części omówione są poszczególne elementy oficjum. Na końcu jest stwierdzenie, że nowa forma modlitwy godzin została pozytywnie przyjęta przez duchowieństwo i świeckich.

Liturgia godzin jest modlitwą Chrystusa i Kościoła; jest ona celebracją liturgiczną wprowadzającą uczestników w misterium historiozbawcze Chrystusa. Kiedy Kościół stwierdza, że dana modlitwa jest liturgiczna, wówczas gwarantuje, że jej tekst obejmuje modlącą się wspólnotę. W oparciu o *Ogólne wprowadzenie do Liturgii godzin* i konstytucję *Sacrosanctum Concilium* M. Augé snuje rozważania na temat *Liturgii godzin* jako modlitwy Chrystusa i Kościoła w studium *La „Liturgia delle Ore”: preghiera di Cristo e della Chiesa*, s. 37–48.

Kolejne studium nosi tytuł „*Lectio divina*”, *salmi e orazioni sui salmi*, s. 49–65, („*Lectio divina*, psalmy i modlitwy odnoszące się do psalmów”). Mario Massini podkreśla, że psalmy i *lectio divina* stanowią formy modlitwy, które mają własną specyfikę i różnorodność. W *lectio* słuchamy Boga, potem te słowa medytujemy, a następnie modlimy się, kontemplujemy i działamy. Przykładem słuchania słowa Bożego jest Maryja. Nowy Testament zawiera liczne fragmenty psalmów, co sprawia, że są one odczytywane w duchu chrześcijańskim. Świadectwa o łączeniu psalmów z modlitwami sięgają IV i V w. OWLG w n. 112 wspomina o dodatku, w którym mają znaleźć się modlitwy odnoszące się do każdego z psalmów. Sugestia ta jednak do dziś nie została oficjalnie zrealizowana.

W *Liturgii Godzin* specyficzną rolę pełnią hymny. O ich historii pisze Giampaolo Mele w studium *Dal salmo all'inno. L'innodia. Ovvero diciassette secoli di storia (conclusi?)*, s. 67–82 („Od psalmu do hymnu. Hymnodia. Albo: siedemnaście wieków historii (włącznie?)”). Pierwsze hymny pojawiają się na terenach wschodnich. Natomiast w Kościele zachodnim największe zasługi we wprowadzeniu hymnów

do kultu ma św. Ambroży. Przypisuje się mu liczne hymny używane po dzień dzisiejszy. W późniejszym czasie dodawano do oficjum hymny innych autorów.

Minęło już ponad 30 lat od opublikowania nowej *Liturgii godzin*, a brakuje jeszcze solidnych i ważnych propozycji uwzględniających przybliżenie modlitwy wspólnotowej Kościoła ludziom świeckim, zwłaszcza parafiom i innym wspólnotom. Na tym problemie skupia swoją uwagę J.C. Cervera w artykule *Tra ricerca e speranza, per una prassi che risponda alla „mens Ecclesiae”*, s. 83–96 („Między poszukiwaniami a nadzieją, w kierunku praktyki, która odpowiadałaby duchowi Kościoła”). W wielu krajach są wspólnoty świeckich, w których codziennie odmawia się *Liturgię godzin*. Autor omawia wspólnoty św. Egidiusza i wspólnoty z Brazylii, które mają własne księgi do odmawiania oficjum.

W *Notach* zamieszczono trzy artykuły. C. Cibien pisze o problemach związanych z *Liturgią godzin* transmitowaną przez radio (*La „Liturgia delle Ore” radiotrasmissa. Un’interazione non ancora pienamente realizzata*, s. 97–104). J. Castellano Cervera analizuje modlitwę „Ojcze nasz” i uważa ją za szczyt *Liturgii godzin* (*Il „Padre nostro” sintesi della preghiera della Chiesa, culmine della „Liturgia delle Ore”*, s. 105–111). E. Costa pisze na temat czynnego uczestnictwa, zwracając szczególną uwagę na rolę śpiewu i muzyki we wspólnocie („*Actuosa participatio*” *Centralità dell’assemblea e ruolo dei ministeri (con particolare attenzione agli aspetti del canto e della musica*, s. 113–117).

Artykuły drugiego numeru dwumiesięcznika koncentrują się na Eucharystii. W październiku 2005 r. zakończył się „Rok Eucharystii” wraz z synodem biskupów. C. Giraud, uczestnik synodu, dzieli się swoimi przeżyciami w studium pt. *Per ridestare lo „stupor eucharisticus” Il Sinodo dei vescovi sull’Eucaristia*, s. 177–199 („Aby rozbudzić «eucharystyczne zadziwienie». Synod biskupów na temat Eucharystii”). Odwołuje się on często do posynodalnych propozycji i do interwencji ojców synodalnych. Ukazuje Eucharystię jako ofiarę, ucztę, rzeczywistość statyczną i dynamiczną; nawiązuje do modlitwy eucharystycznej i omawia Eucharystię w relacji do kapłaństwa, chrztu, inkulturacji i ekumenizmu.

W Eucharystii zawiera się *sacrum*, ponieważ jest w niej Chrystus. Jest ona Jego czynnością. F.M. Arocena rozwija ten temat w studium *Il „sacro” dell’Eucaristia*, s. 200–216. Wychodząc od Konstytucji o liturgii (nr 7), mówiącej o obecności Chrystusa w liturgii, odwołuje się do tekstów ojców Kościoła.

P. Sorci poświęca swoje studium tematyce celebracji eucharystycznej po Soborze Watykańskim II, prezentując bilans i perspektywy (*La celebrazione Eucaristica dopo la riforma del Vaticano II. Bilancio e prospettive*, s. 217–234). Bazą dla studium jest *Mszał Pawła VI*. Autor odwołuje się do *Ordo Missae*, do tekstów eucharystycznych, lekcjonarza i nowych modlitw eucharystycznych. Wyraża przekonanie, że wielu wiernych, duszpasterzy i teologów jest nieraz zmęczonych reformą, która nie rozwiązała pewnych problemów. Głównym problemem dla Kościoła jest dzisiaj formacja eucharystyczna oraz duchowość kapłanów i wiernych.

Kolejne studium odnosi się do epiklezy: *Epiclesi eucaristica. Tra consacrazione e divinizzazione*, s. 235–258 („Epikleza eucharystyczna. Między konsekracją a ubóstwieniem”). Ignazio Schinella pisze o pewnym „milczeniu” tradycji łacińskiej na temat epiklezy, przytaczając przy tym różne dokumenty ostatniego Soboru. Dostrzega jednak, że o epiklezie mówi Katechizm Kościoła Katolickiego. Następnie swoją uwagę kieruje na modlitwy eucharystyczne Kościoła katolickiego. Wyszczególnia epiklezy konsekracyjne i komunijne i uwydatnia działanie trzech Osób Boskich w Eucharystii. Przez działanie Ducha Świętego Eucharystia uobecnia całe misterium paschalne Chrystusa. Wspólnota chrześcijańska poprzez celebrację Eucharystii wchodzi w misterium odkupieńcze Chrystusa i w komunię z Ojcem.

Konstytucja o liturgii świętej w numerze 16 nawiązuje do studiów w seminariach i domach zakonnych, ukazuje rolę liturgii i jej związek z innymi przedmiotami. Również *Dekret o formacji kapłańskiej* (nr 16) dotyczy formacji intelektualnej alumnów i wylicza przedmioty teologiczne. Te dwa dokumenty stanowią podstawę dla studium Stefano Rosso, zatytułowanego *Influsso della „SC” nell’insegnamento della teologia. Da SC 16 a OT 16: quale cammino in vista di una sintesi?*, s. 259–278 („Wpływ SC na nauczanie teologii. Od SC 16 do OT 16: jaka droga w obliczu syntezy?”). Autor przedstawia w skrócie panoramę formacji intelektualnej kleru od średniowiecza po czasy współczesne oraz analizuje numery dokumentów podane w tytule i porównuje je ze sobą.

Na szczególną uwagę zasługuje artykuł M. Augé zatytułowany *La liturgia nel pontificato di Giovanni Paolo II (1978–2005)*, s. 291–306 („Liturgia za pontyfikatu Jana Pawła II [1978–2005]”). Augé dostrzega w nauczaniu liturgicznym Jana Pawła II kontynuację tego, co rozpoczął Paweł VI. Podkreśla zgodę papieża na sprawowanie Eucharystii po łacinie w oparciu o *Mszal* z 1962 r., uwydatnia realizację przez papieża programu nakreślonego przez Sobór i podejmuje próbę oceny jego działalności w perspektywie antropologicznej, teologicznej i duchowej.

Zeszyt zawiera jeszcze artykuł odnoszący się do Kongresu Kościoła we Włoszech, który odbył się w Weronie w 2006 r. Na końcu numeru zamieszczono propozycje XI ogólnego Zgromadzenia Synodu Biskupów (2–23 października 2005 r.).

Trzeci numer z 2006 r. poświęcony jest przede wszystkim kwestiom liturgii w życiu konsekrowanym. Pierwsze studium dotyczy życia konsekrowanego i życia eucharystycznego według kategorii biblijno-liturgicznych pamiątki, ofiary i uczyty (*Vita consacrata e vita eucaristica. Tra memoriale, sacrificio e convito*, s. 345–360). P. Chavez Villanueva uwydatnia tu relacje zachodzące między pobożnością indywidualną a celebracją wspólnotową. Podkreśla rolę dążenia do świętości i zauważa, że życie konsekrowane jest „pamiątką” poprzez posłuszeństwo, „ofiara” poprzez czystość i „uczta” poprzez ubóstwo. Osoba konsekrowana jest „człowiekiem eucharystycznym”, czego mamy wymowny dowód w osobach świętych. Modelem eucharystycznej duchowości w całym swoim życiu jest Maryja.

Sandro Bacchin omawia obrzędy konsekracji dziewic w perspektywie ich adaptacji (*La significatività rituale dell' «Ordo consecrationis virginum»*. *Un contributo per le prospettive di adattamento*, s. 361–384). Przedstawia on kryteria, które inspirowały reformę obrzędu i analizuje poszczególne elementy pontyfikatu. W podsumowaniu stwierdza, że „rytuał” jest dobrze opracowany i przedstawia jeden z najwznioślejszych momentów celebracji rzymskiej.

Trzecie studium stanowi refleksję nad obrzędami dotyczącymi przyjmowania i składania ślubów w instytutach świeckich. Dora Castenetto przedstawia cztery różne rytuały instytutów na prawie papieskim i je omawia. Studium nosi tytuł: *Le „liturgie di accesso” negli Istituti secolari*, s. 385–394.

Goffredo Boselli prezentuje studium na temat profesji monastycznej we wspólnocie z Bose (*La liturgia della professione monastica della comunità di Bose*, s. 395–410). W 1973 r. odbyła się uroczysta profesja pierwszych siedmiu osób zakonnych ze wspólnoty. Na tę okazję opracowano specjalną liturgię profesji, a w następnych latach ubogacono ją różnymi dodatkami. Teksty rytuału uwzględniają braci i siostry. Cechą charakterystyczną tej liturgii jest wyrażenie pragnienia życia w posłuszeństwie wedle danych biblijnych, które stanowią również normę dla tekstów liturgicznych. Ponadto istnieje w tej liturgii wierność monastycznym źródłom.

W *Notach* zawarto cztery artykuły dotyczące kolejno: słowa Bożego, sakramentów, posług liturgicznych i formacji liturgicznej w życiu konsekrowanym. G. Venturi (*Parola di Dio e vita consacrata*, s. 411–418) stwierdza, że przez słowo Boże buduje się zarówno wspólnotę zakonną kontemplacyjną, jak i apostolską. Wspólnota zakonna stanowi nowy „namiot”, pod którym mieszka słowo, gdzie żyje się słowem, studiuje się je, medytuje i celebryje.

M. Augé (*I sacramenti e la vita consacrata*, s. 419–424) ukazuje relacje, jakie zachodzą między sakramentami chrześcijańskiego wtajemniczenia a zakonną konsekracją. Specyfiką konsekracji zakonnej jest szczegółowa realizacja tego, co znajduje się już jako dar i zadanie w sakramentach chrztu, bierzmowania i Eucharystii.

C. Magnoli (*Esercizio della ministerialità liturgica nella vita consacrata*, s. 425–431) podkreśla, że posługi liturgiczne, zwłaszcza te nadzwyczajne, należy w pierwszym rzędzie powierzać osobom konsekrowanym.

A. Maneghetti (*Formazione liturgica nella vita consacrata*, s. 432–438) notuje, że w życiu zakonnym nie zawsze rozumie się i docenia bogactwo formacyjne liturgii. Dostrzega on również pozytywne oddziaływanie formacji liturgicznej, podając jako przykład dwa konkretne instytuty żeńskie.

W *Horyzontach* E. Mazza pisze na temat miejsca kultu przeżywanego w świetle celebracji liturgicznych (*Il luogo di culto vissuto nella luce delle celebrazioni liturgiche*, s. 439–465). Autor koncentruje się na miejscach kultu, poczynając od czasów Chrystusa i apostołów, poprzez różne okresy historii, z wyszczególnieniem architektonicznych stylów, aż do okresu posoborowego.

Ostatni artykuł trzeciego numeru „Rivista Liturgica” napisany został na temat życia wierzącego w przepowiadaniu Chromacjusza z Akwilei (*La vita del credente nella predicazione di Cromazio di Aquileia*, s. 466–487). Flavio Placida wymienia tu różne stany (kler, dziewice, małżonkowie, wdowy) oraz rozwija aspekty życia w miłości (modlitwa, jałmużna, post, pokuta).

Zeszyt czwarty z 2006 r. zawiera literaturę liturgiczną. Początkowe stronic numeru ujmują w *In memoriam* życiorysy pięciu zmarłych liturgistów.

Numer piąty „Rivista Liturgica” dotyczy tematyki śmierci i pogrzebu. R. Zanchetta pisze o wydarzeniu śmierci w rzeczywistości i kulturze współczesnej, uwytklając aspekty antropologiczne i socjologiczne (*L'evento della morte nella realtà e nella cultura odierna. Aspetti antropologici e sociologici*, s. 673–684). Śmierć jest i pozostanie problemem smutnym. Każdy człowiek odczuwa lęk przed śmiercią, odczuwa ból z powodu opuszczenia bliskich. Dzisiaj wielu odczytuje śmierć jako fenomen czysto biologiczny: niszczy ona jednostkę i czyni z niej „rzecz”. W nowoczesnej społeczności należałoby dowartościować pewne wydarzenia rytualne, które mają znaczenie symboliczne w odniesieniu do relacji *sacrum* – śmierć.

Maria Luisa de Luca skupia się na żałobie pod kątem aktywnych modeli psychologicznych i w perspektywie chrześcijańskiej (*L'elaborazione del lutto. Modelli psicologici attuali e prospettiva cristiana*, s. 685–699). Autorka omawia różnice zachodzące między modelami tradycyjnymi a współczesnymi, które pojmują żałobę relatywnie. Uwydatnione tu również zostają ważne zbieżności, które spotyka się w nowych teoriach i w wizji chrześcijańskiej na temat żałoby.

Misterium paschalne Chrystusa przemieniło sens śmierci. Człowiek, który umiera w Chrystusie, dojrzewa do ostatecznego z Nim spotkania i osiąga szczyt swoich możliwości. To spotkanie jest przygotowywane w codziennym życiu chrześcijanina, który jest świadom, że trzeba umrzeć, aby żyć. Takie kwestie zawarte są w artykule, którego autorem jest Giovanni Ancona. Artykuł nosi tytuł: *Preparare l'incontro con il Signore nella morte*, s. 700–714 („Przygotowanie spotkania z Panem w śmierci”).

Ermano Genre przybliży zagadnienie śmierci i pogrzebu w kulturze i duchowości protestanckiej (*Morte e sepoltura nella cultura e spiritualità protestante*, s. 715–738). Reforma protestancka z XVI w. odniosła się z dystansem do obrzędów pogrzebowych średniowiecznej tradycji katolickiej. W centrum obrzędu znalazła się Ewangelia mówiąca o zmartwychwstaniu. W rytach protestanckich nie ma jedności. Obrzędy pogrzebowe stanowią moment, w którym spotykają się krewni i przyjaciele osoby zmarłej. Są to często spotkania o charakterze ekumenicznym, gdyż gromadzą osoby o różnych wyznaniach. W rytuałach przewiduje się również obrzędy odnoszące się do palenia zwłok i liturgię pogrzebową po kremacji.

Temat pochówku i kremacji jest rozwinięty w studium prezentowanym przez bpa Felice di Molfetta, zatytułowanym *Inumazione e cremazione. Tradizione cristiana, ritualità, legislazione*, s. 739–755 („Pochowanie i kremacja. Tradycja chrześcijańska, rzeczywistość, prawodawstwo”). Biskup zgłębia liczne tematy dotyczące

śmierci i pogrzebu w świetle aspektów teologicznych, religijnych, psychologicznych, prawnych i historycznych. Dostrzega potrzebę formowania nowych pokoleń do właściwego przeżywania pogrzebu. Ma to być proces refleksji i ewangelizacji.

W prawie włoskim dotyczącym zwłok każdy obywatel może decydować o ich przeznaczeniu wedle przekonań. Takie prawo zostało ustanowione 31 marca 2001 r. Kwestia ta stanowi źródło dla studium Carla Chenisa, zatytułowanego *Evangelizzare la cremazione per un' icona di Chiesa. I termini della Legge 130 del 30 marzo 2001*, s. 756–780 („Ewangelizowanie kremacji dla ikony Kościoła. Terminy Prawa 130 z 30 marca 2001 r.”). Praktyka palenia zwłok powinna pomóc odnowić ikonę Kościoła pielgrzymującego, oczyszczającego się i uwielbionego. Prawo pozwala przechowywać urnę z prochami poza cmentarzem, co może zakładać ponowne „wejście” zmarłych do Kościoła.

Trzy końcowe publikacje nie dotyczą tematyki pogrzebowej. N. Buonasorte przybliża postać Giuseppe Siri — przewodniczącego Konferencji Episkopatu Włoch. M. Barba omawia zatwierdzone w 2006 r. tłumaczenie na język włoski *Martyrologium Romanum*. C. Calvano i A. Żądło publikują przykład analizy syntaktycznej i semantycznej tekstów *Missale Romanum*.

Większość artykułów szóstego numeru „Rivista Liturgica” z 2006 r. omawia kwestie pogrzebowe. Konstytucja o liturgii powiada: „Obrzęd pogrzebu powinien jaśniej wyrażać paschalny charakter śmierci chrześcijanina oraz lepiej odpowiadać warunkom i tradycjom poszczególnych regionów, również w odniesieniu do kolorów szat liturgicznych” (nr 81). O tych kwestiach pisze G. Cavagnoli w studium *La celebrazione della morte e risurrezione del Signore nelle esequie cristiane*, s. 839–857 („Celebracja śmierci i zmartwychwstania Pana w pogrzebie chrześcijańskim”). W oparciu o teksty z *Mszалу* autor ukazuje ścisły związek zachodzący między liturgią pogrzebową a wydarzeniami zbawczymi Chrystusa. Obrzędy nawiązują do chrztu, Eucharystii, do wiary w zmartwychwstanie i nadziei życia w królestwie Bożym. Wszystkie te elementy, obecne w życiu chrześcijanina, łączą się z Paschą Chrystusa.

Obrzędy pogrzebowe posiadają bardzo bogaty zestaw czytań. Lekcjonarz pozostaje w harmonii z ogólnymi kryteriami doboru czytań, zawartymi we *Wprowadzeniu do Ordo lectionum missae*. Do głównych tematów posoborowego lekcjonarza należą: wstawiennictwo Kościoła za zmarłymi, pocieszenie i nadzieja dla żyjących, dawanie świadectwa wiary w zmartwychwstanie, wyrażenie bólu. Powyższe tematy omawia R. De Zan w studium *Quale Lezionario per il rito delle esequie?*, s. 858–869 („Jaki Lekcjonarz dla obrzędów pogrzebowych?”). Autor postuluje, aby bibliści wyszukali teksty, które pozwoliłyby lepiej wyrazić wstawiennictwo Kościoła i wyrażenie bólu.

Obok czytań, rytuał pogrzebowy zawiera teksty euchologiczne. Temu zagadnieniu poświęcone jest studium M. Barby, *L'eucologia del rito delle esequie. Sintesi e sviluppi*, s. 870–880 („Euchologia obrzędów pogrzebu. Synteza i rozwój”). Teksty euchologiczne obrzędów pogrzebu zawierają przede wszystkim dowartościowanie teologii śmierci w jej wymiarze chrystologicznym i eklezjalnym. Niemniej niektóre

z tych tekstów można by udoskonalić lub wprowadzić nowe. Należałoby tu wziąć pod uwagę sytuacje nadzwyczajne, takie jak pogrzeb osób zmarłych w wyniku rzezi, narkotyków itp.

G. Venturi zauważa, że w obrzędzie pogrzebu wszystko obraca się wokół „ciała” zmarłego. Ciało każdej osoby żyjącej jest „wydarzeniem symbolicznym”. Autor zatrzymuje się w swoich rozważaniach nad miejscem śmierci, nad momentem i miejscem odseparowania od wspólnoty i nad momentem i miejscem pogrzebania. Nawiązuje w tym do obrzędów pogrzebu, obrzędów pogrzebu papieża i do używanych dzisiaj rytuałów świeckich. Dzisiaj istnieje ryzyko dla obrzędów chrześcijańskich skłaniania się ku obrzędowości laickiej. Artykuł nosi tytuł *Le sequenze rituali del rito delle esequie*, s. 881–894 („Sekwencje rytualne obrzędów pogrzebu”).

Nota Carlo Sartora dotyczy przemówienia pogrzebowego. Bierze on pod uwagę różne sytuacje, okazje i wskazania (*La „presa di parola” nelle esequie. Situazione, opportunità, indicazioni*, s. 895–903). Homilia pogrzebowa powinna faworyzować temat misterium paschalnego zawartego w czytaniach biblijnych, temat świadectwa wiary oraz tajemniczej łączności między żywymi i zmarłymi. Oprócz homilii obrzędy dają możliwość komponowania niektórych wprowadzeń do modlitwy, wezwań do modlitwy wiernych, a także wypowiedzienia ostatniego pożegnania przez świeckich.

C. Cibien publikuje *Notę* pt. „*Non fiori, ma opere di bene*” *Un linguaggio essenziale che la morte impone, e che ci trova impreparati*, s. 904–911 („Nie kwiaty, ale dobre uczynki». Istotny język, który narzuca śmierć i który znajduje nas nieprzygotowanymi”). Wartość chrześcijańskich obrzędów pogrzebowych można zauważyć i odczuć wówczas, gdy potrafi się słuchać tego, co zmarły mówi żyjącym. Osoba zmarła wzbudza w swoim otoczeniu obecność języka niewerbalnego, powoduje żalobę, pobudza do wspomnień i do myślenia o życiu po śmierci.

W tradycji liturgicznej zarezerwowano niektóre dni dla wspomnień zmarłej osoby. Dni te omawia C. Maggioni w *Nocie* pt. *I tempi del ricordo orante*, s. 912–918 („Czasy modlitewnego wspomnienia”). Autor wymienia trzeci, siódmy, trzydziesty dzień od śmierci, a także rocznicę śmierci. Ponadto mówi o wspomnieniu wszystkich wiernych zmarłych oraz o mszach gregoriańskich.

W zeszycie są przedstawione jeszcze inne kwestie, nie związane z pogrzebem. F. Magnani omawia niektóre problemy Międzynarodowego Kongresu Pastoralnego, który odbył się 50 lat temu w Asyżu (1956 r.). A. Lameri przybliży strukturę i teologię *Wstępu do Ordo lectionum missae* w nowej włoskiej redakcji. M. Ronconi przedstawia kilka przykładów z teologii i retoryki Leona Wielkiego. C. Alzati skupia swoją uwagę na dziedzictwie tekstowym i świadomości eklezjalnej w tradycji patriarchalnej XVI w. L. De Martino pisze na temat przedtrydenckiej reformy Breviarza rzymskiego, koncentrując się na dziele Z. Ferreri pt. *Hymni novi ecclesiastici*.